

Джерела та література

1. Турченко Г. Вітчизняна регіоналістика і проблеми вивчення історії Південної України / Г. Турченко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – Вип.13. – С. 48-55.
2. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. – Ч.2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009.
3. Статистика Украины. Население Украины по данным переписи 1920 года. Серия «Демография». – Т.1. – Вып.2. – Х. : ЦСУ УСРР, 1923.
4. Миські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1929.
5. Вісті ВУЦВК (Харків). – 1923. – 28 квітня.
6. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. – Т.ХХ. – Ч.4. – М., 1927.
7. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення радянського апарату». Постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Ч.45. – Х., 1923.
8. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000.
9. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А. Смоля. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003.
10. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України». Постанова ВУЦВК від 10 жовтня 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Ч.45. – Х., 1924.
11. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-224. – Оп.2. – Спр.3.
12. ДАЗО. – Ф.Р-2030. – Оп.2. – Спр.185.
13. Всесоюзный перепись людности 17 грудня 1926 р. У 56 т. – М., 1928. – Т.ХІІІ. Відділ І. Народність, рідна мова, вік, грамотність. УСРР. Степ. Дніпрянський підрайон. Гірничопромисловий підрайон. – М., 1929.
14. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М. : Наука, 1992.

Овчаренко Д. В. Украинцы в национальной структуре городов Юга Украины по данным переписей населения 1920-1926 гг.

Автор характеризует национальный состав городского населения Юга Украины по данным переписей населения 1920-х гг. Исследование базируется на материалах Всероссийской переписи населения 1920 г., Всесоюзной городской переписи населения 1923 г. и Всесоюзной переписи населения 1926 г. Освещены изменения в национальной структуре в условиях административно-территориальных реформ в регионе. Проанализированы основные причины роста численности и доли украинцев среди городского населения южноукраинского региона в 1920-е гг.

Ключевые слова: национальный состав населения, Юг Украины, город, перепись населения, административно-территориальное устройство.

Ovcharenko D. V. Ukrainians in the national structure of the cities of Southern Ukraine according to population census of 1920-1926

The author defined national structure of the urban population of South Ukraine on the basis of population censuses in 1920th. First of all the author focused attention on 1920 all-russian population census, 1923 all-union urban population census and 1926 all-union population census. The change in national structure in the conditions of administrative-territorial reforms was widely covered. The main reasons of ukrainian urban population explosion in southukrainian region in 1920th were analyzed.

Key words: national structure, South Ukraine, population census, town, administrative-territorial system.

УДК 94:[321.01:323.11](477/6)“1920/1930”

І. Є. Смирнова

**ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ДИНАМІКУ ЗМІН
НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ
В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

У статті розглядається вплив державної політики в Україні на динаміку змін чисельності населення Донбасу і його національного складу. На основі переписів населення було встановлено збільшення чисельності населення регіону і рівень урбанізації представників різних національних спільнот. Автор дійшов висновку, що одним із важливих факторів росту чисельності населення і збільшення відсотка росіян у його складі була політика індустріалізації, яка проводилася в СРСР у 1930-ті роки. Голод і репресії 1930-х років не мали суттєвого впливу на зміну чисельності населення регіону, яке не скоротилося, на відміну від інших областей України, а навпаки збільшилося.

Ключові слова: державна політика, нація, індустріалізація, репресії.

Україна – поліетнічна держава, до складу якої входять різні за походженням і ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічні спільноти. У сучасних умовах на державу покладено відповідне завдання щодо вироблення та реалізації ефективної політики національного будівництва. Етнонаціональна політика має забезпечити національне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, культурно-побутових особливостей, функціонування української мови в різних сферах суспільного життя. Разом з тим, гарантується створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та

релігійної самобутності національних меншин (на території України їх мешкає 130). Однак на сьогодні ще зарано говорити про повне розв'язання етнічних проблем в Україні та утвердження в українському суспільстві атмосфери міжнаціональної толерантності та злагоди. Значною мірою це зумовлено наявністю "білих плям" в етнічній історії України, оскільки більшість суперечностей у міжнаціональних відносинах мають історичне походження. Отже, вивчення історії окремих етносів, безперечно, є однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки. Невід'ємним елементом історичного пізнання є краєзнавство, що надає можливість крізь призму історії рідного краю рельєфніше побачити і пізнати історію народів. В Донбасі ніколи не існувало мононаціонального середовища, тому проблема міжетнічних відносин складає певну специфіку. Своєчасність та важливість вивчення історії етнічних спільнот Донецького регіону в 20-30-ті роки ХХ ст. також не викликає сумнівів, бо у міжвоєнний період тут відбувалися складні та суперечливі процеси, зумовлені політикою українізації, що створювало умови для розвитку національних меншин, їх звичаїв, культури, побуту. А починаючи з 30-х років відбулася модернізація економіки, що зумовило кардинальні зміни у національній політиці, призвело до демографічних змін у регіоні.

З набуттям Україною незалежності зростає зацікавленість етнічною історією України як серед науковців, так і широкого кола громадськості. Наприкінці 80-х-на початку 90-х рр. побачили світ праці В. Лозицького [1, с.46-55], В. Панібудьласки [2], С. Бритченка [3], присвячені політиці українізації, її причинам, методам реалізації, досягненням. В їх роботах українізація розглядалася як прагнення радянського уряду до задоволення національно-культурних потреб різних етнічних груп в Україні. В більш пізніх дослідженнях, наприклад В. Даниленко [4, с.53-67], коренізація трактувалася як тимчасовий тактичний відступ більшовиків, метою якого було зняття напруженості в стосунках між центром і національними республіками. В дослідженнях С. Кульчицького [5, с.66-71], Д. Бачинського [6, с.204-217], В. Даниленко, П. Бондарчука [7, с.370-375] продовжилося вивчення різноманітних аспектів радянської національної політики, в тому числі її здійсненню в промислових районах України. В них приділялася увага питанню змісту політики українізації та змінам у радянській національній політиці, що відбулися в другій половині 30-х років. Слід відзначити роботу Г. Єфіменко [8, с.251-278], в якій автор доводить, що на початку 30-х років політика українізації не була припинена, була змінена лише її мета, яка полягала не в відродженні української нації, а в установленні контролю над її національно-культурним розвитком. Окремі аспекти історії створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні було розглянуто в працях В. Мазура [9, с.189-200], О. Антонюка [10, с.15-28], Л. Якубової [11, с.176-224], О. Калакури, Л. Гуцало [12, с.170-173]. Одним із провідних напрямків історичних досліджень стало вивчення в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. історії національних меншин, у тому числі й у міжвоєнний період [13]. З'явилися праці з історії німців [14], поляків [15], болгар [16], греків [17]. Розпочалося дослідження минулого представників різних національних груп на регіональному рівні. Робота О. Обидьонової комплексно розглядає формування етнонаціонального складу Донбасу в міжвоєнний період [18]. Слід особливо виділити дисертаційні роботи О.Ю. Сучкової, що присвячена єврейській національній меншині в Донбасі в 20-30-ті рр. ХХ ст. [19] та Н.Г. Малярчук, яка розглядає соціально-економічний та культурний розвиток росіян Донбасу в той же період [20]. Автор вважає за доцільне на основі матеріалів переписів (в тому числі й малодослідженого перепису 1937 р.) проаналізувати динаміку змін населення Донбасу в період індустріалізації. При цьому ми звернемо увагу та такі негативні фактори як голод 1932-1933 р. та репресії 1930-х років в Україні.

Метою дослідження є визначення впливу державної політики радянської влади на розвиток і кількісні зміни серед національних спільнот Донбасу в 20-30-ті рр. ХХ ст.

Відступ правлячої партії від практики військового комунізму і перехід до НЕПу, спроба стабілізації міжнаціональних відносин шляхом утворення Союзу РСР супроводжувалися змінами в національній політиці більшовиків. На початку 20-х років ХХ ст. політика комуністичної партії України в міжнаціональній сфері здійснювалася згідно з рішеннями Х (1921 р.) та ХІІ (1923 р.) з'їздів РКП(б) двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами стосовно національних меншин. У квітні 1923 р. ХІІ з'їзд РКП(б) проголосив політику "коренізації", згідно якої передбачалося залучення до партійно-державного апарату представників корінних національностей, застосування національних мов у партійній, радянській, господарській роботі та освіті, сприяння розвитку національної культури. Наявність комуністичне налаштованих кадрів з місцевого населення могли б сприяти вкоріненню більшовицької влади [8, с.262]. Політика коренізації мала забезпечити радянській владі підтримку неросійських народів, а тому передбачала низку заходів, спрямованих на відродження та збереження мови, культури, звичаїв, побуту не лише представників титульних націй радянських республік, а й національних меншин, які мешкали на її теренах. Український різновид політики коренізації дістав назву "українізація". Метою політики українізації було підвищення авторитету більшовицького керівництва серед місцевого населення.

Керівництво процесом українізації покладалося на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським та Центральною комісією українізації Радянського апарату при Раді народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем. Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник [10, с.16].

Державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, з урахуванням етнічних факторів в адміністративно-територіальному поділі. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при наркоматі внутрішніх справ, а в квітні 1924 р. була створена Центральна

Комісія по справах національних меншин (ЦКНМ) [21]. Аналогічні органи діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. У складі УСРР до 1930 р. було створено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 – селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанські [13, с.56]. Державна політика 1920-х років у міжетнічній сфері в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, а також інонаціональних груп населення.

У Донбасі на початку 20-х років 36% населення становили етнічні меншини, що здебільшого компактно проживали в сільській місцевості. Тому для Донецького регіону одним із актуальних заходів державної політики було виділення в місцях компактного проживання етнічних меншин національно-територіальних одиниць – районів, селищних та сільських рад. 2 липня 1923 р. була прийнята резолюція пленуму Донецького губкому КП(б)У, в якій роботу з виділення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано першочерговим завданням у галузі здійснення національної політики [22, с.30.]. У результаті в тому ж році в Донецькій губернії з'явилися перші німецькі, грецькі та єврейська сільради. У червні 1925 р. було ліквідовано Донецьку губернію, а на її території було утворено 5 округ: Артемівську, Луганську, Маріупольську, Старобільську і Сталінську [23, с.435]. У 1925 р. було складено списки німецьких, грецьких та єврейських населених пунктів, німці тоді найбільш компактно жили в Артемівській окрузі (в 28-ми населених пунктах), Луганській (21 населений пункт), Маріупольській (68) і Сталінській (36). Греків найбільше було в Маріупольській (33 населені пункти) і Сталінській (24 населені пункти) округах, а євреїв – в Маріупольській окрузі (в 11-ти населених пунктах) [24, с.96-97,106-107]. В 1925 р. Люксембурзький район Маріупольської округи було перетворено на німецький національний, а в 1929 р. Больше-Янисольський район Сталінської округи став національним грецьким [25, с.56].

У тому ж 1925 р. було створено першу російську національну сільраду, якою стала Ново-Василівська сільрада Бердянського району Маріупольської округи [26, арк.391-393]. Упродовж наступних п'яти років кількість російських сільрад у Донбасі неухильно зростала. Якщо в 1925 р. на території Донецького регіону була лише одна російська сільрада, яка знаходилася в Маріупольській окрузі, то в 1927 р. їх вже нараховувалося 69, з них в Луганській окрузі було 34 сільради, Старобільській – 17, Сталінській – 9, Маріупольській – 8, Артемівській – 1. А в 1930 р. в регіоні існували вже 94 російські національні сільради. Як і раніше, найбільша їх кількість – 49 сільрад, припадала на Луганську округу, у Старобільській окрузі були 22 російські сільради, у Сталінській окрузі – 10, Артемівській – 5, Маріупольській, як і в попередні роки, їх було 8 [27, с.279].

Лише в 1931 р. спостерігалось зменшення кількості російських національних сільрад до 89, що було наслідком резолюції II Всеукраїнської оргнаради при ВУЦВК, ухваленої в 1928 р., згідно з якою населенні пункти, серед мешканців яких співвідношення представників двох найбільших національностей дорівнювало 1:1 або 1:2, мали отримати статус змішаних [28, арк.109]. У результаті шість російських сільрад Старобільської округи: Н.-Стрільцівська, Барикінська, Н.-Борівська, Калиново-Балківська, Розсипнянська, Шахівська – змінили статус і були віднесені до змішаних [29, арк.10]. А решта – 16 сільрад Старобільщини – опинилися в складі Луганської округи, оскільки 13 червня 1930 р. Старобільську округу було ліквідовано, а її територію приєднано до сусідньої округи, чим і пояснюється зростання кількості російських сільських рад Луганщини з 49 до 65 [30, с.104].

Постановою Малої Президії ВУЦВК від 12 липня 1927 р. на території Донбасу було офіційно оформлено три російських національних райони: Сорокинський, Станично-Луганський та Петрівський [31, арк.139]. На початку 30-х років у Донбасі залишилося лише два російських національних райони: Сорокинський та Верхне-Теплівський, створений на базі Станично-Луганського та Петрівського [32, с.225].

7 лютого 1932 р. був проведений перший з'їзд рад Донецької області. На початку 1934 р. у Донецькому регіоні існувало 614 українських сільських рад, 83 російських, 55 німецьких, 30 грецьких, 1 єврейська, 1 молдавська [33, арк.25]. У грудні 1937 р. вперше проводилися вибори до Верховної Ради СРСР. Для забезпечення виборчих прав національних меншин у Донецькій області була створена 321 національна виборча дільниця, з них 229 були російськими (185459 виборців), 51 грецька (77505 виб.), 39 німецьких (17046 виб.), 1 єврейська (325 виб.), 1 молдавська (680 виб.) [34, арк.72].

З кінця 20-х – початку 30-х років у національній політиці радянської влади відбулися кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням у СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка призвела до встановлення великодержавництва у сфері національних відносин. Новий курс у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, у згортанні політики українізації, а з другого, – у корінній зміні роботи з національними меншинами. Було взято курс на посилену уніфікацію національно-культурного життя суспільства. У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. 16 лютого 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради” [11, с.212].

У лютому 1938 р. у Донецькій області була проведена відповідна робота зі розукрупнення певних районів. З цією метою обкомом збиралися дані про національні райони області, і була підготовлена відповідна довідка про Старо-Каранський і Велико-Янисольський національні райони. Так, загальна кількість населення Старо-Каранського району складала 15272 особи, з них 9118 були греко-татарами (59,7%), 3628 – українцями (23,7%), 1111 – росіянами (7,2%), 1087 – молдованами (7,1%), 328 –

представниками інших національностей (2,1%). Це населення концентрувалося в 9 сільських радах, з яких 5 були греко-татарськими, 3 – українські, 1 – молдавська. Чисельність населення Велико-Янисольського району складала 28571 особу, з них 14406 були українцями (50,4%), 11875 – греками та греко-татарами (41,5%), 1600 – німцями (5,6%), 270 – росіянами (0,9%). У Велико-Янисольському районі нараховувалося 13 сільських рад, з яких 6 були українськими, 5 – грецьких, 2 – німецькі [35, арк.118-123].

7 квітня 1938 р. ЦК КП(б)У видало постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів та сільрад», а 5 березня 1939 р. – постанову «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад» [36, с.181]. Таким чином, наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

Упродовж першої половини 1920-х років населення Донбасу швидко зростало. Відбулися певні зміни і в національному складі населення. Зміни в національному складі населення Донбасу проаналізовані нами на підставі матеріалів переписів 1920, 1923, 1926 та 1939 рр.

Таблиця 1

Динаміка національного складу населення Донбасу в 1920-1939 рр.
[37, с.20,30-32; 38, с.3,40,70; 39, с.16-18,33-34,340-349; 40, с.68-70]

Національність	Кількість населення за роками							
	1920		1923		1926		1939	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
українці	856497	53	1348137	65	1878002	64	3006313	61
росіяни	505071	31	486089	24	764724	26	1567098	32
євреї	53904	3,3	42714	2,1	54439	1,9	85506	1,7
німці	35649	2,2	45336	2,2	65010	2,2	64670	1,3
поляки	12454	0,8	6534	0,3	10147	0,4	15460	0,3
греки	96803	6	86532	4,2	98573	3,4	95232	1,9
болгари	724	0,04	813	0,04	2091	0,07	-	-
татари	4350	0,3	5323	0,3	14664	0,5	24018	0,5
інші	51294	3,2	46078	2,2	43220	1,5	83099	1,7
Разом	1616746	100	2067556	100	2930870	100	4941395	100

Як видно з таблиці 1 національний склад населення регіону був в ті часи нестабільним. Так, на частка українців у населенні регіону почала зростати (з 53% у 1920 р. до 65% у 1923 р.), а частка росіян зменшилася (з 31% у 1920 р. до 24 % у 1923 р.). Проте в 1926 р. стало помітною тенденція до нового зростання відсотка росіян (до 26%) і зменшення частки українців (до 64%). Населення національних меншин початку 1920-х років, за винятком німців (2,2%) не було статичним. Так, частка євреїв скоротилася з 3,3-2,1%, греків – з 6 до 4,2%, поляків з 0,8 до 0,3%. Незначним був відсоток представників інших національностей болгар, татар та інших. Якщо порівняти матеріали переписів 1926 і 1939 рр., то можна побачити наступні тенденції. У два рази в Донецькому регіоні зросла кількість росіян з 764724 у 1926 р. до 1567098 у 1939 р. (з 26% до 32%). Частка українців зменшилася з 64 % у 1926 р. до 61% у 1939 р., проте у кількісному відношенні їх стало більше на 1128311 особу. Суттєво зменшилася частка найбільших національних груп – греків (відповідно з 3,4% до 1,9%), німців (з 2,2% до 1,3%), євреїв (з 1,9% до 1,7%).

У 1920-ті роки українці і представники національних меншин мали нерівномірний характер розселення по території Донбасу. Українське населення переважало в двох округах з п'яти – Артемівській (73%) і Старобільській (89%). В Сталінській, Маріупольській і Луганській воно становило більше половини населення (приблизно 52%). Росіяни найбільший відсоток мали в Луганській (43%) і Сталінській (34%) округах. Грецьке населення зосереджувалося переважно в Маріупольській (15,5%) і Сталінській (5,1%) округах. Компактні групи німців зустрічалися майже у всіх округах – в Маріупольській (6,3%), Сталінській (2,2%), Артемівській (2%) і Луганській (1,2%). Єврейське населення рівномірніше за інші національні меншини розподілялося по округах Донбасу: в Маріупольській (3,3%), Артемівській (2,3%), Сталінській (1,9%), Луганській (1,7%). Інші національні меншини – білоруси, поляки, татари, вірмени, молдовани і т.п. були приблизно рівномірно розподілені між округами і становили менше половини відсотка всього населення. З них тільки болгари мешкали невеликими компактними групами в Маріупольській і Сталінській округах, а татари зосереджувалися переважно в містах Артемівської, Сталінської та Луганської округ. Найменш строкатою в національному відношенні була Старобільська округа. Представники національних меншин становили тут лише 11%, при чому 10,2% з них були росіянами. В той час як в більшості округ Донбасу національні меншини становили приблизно 58% [18, с.58-59].

Політика індустріалізації та проведення перших п'ятирічок призвели до серйозних змін у поліетнічному середовищі Донбасу. Крім цих процесів на зміну чисельності як українців, так і національних меншин мали негативні події – голод 1932-1933 рр. та масові репресії 1937-1938 р. Матеріали всесоюзних переписів населення, які були проведені в 1937 і 1939 роках, багаторазово виправлялися, доповнювалися і були засекречені. Проте навіть вони дозволяють зробити певні висновки про втрати населення в Україні.

Так, у всесоюзному переписі населення 1937 р. є таблиця під назвою «Національності союзних і автономних республік СРСР за матеріалами переписів 1926 і 1937 р.». У неї наведені кількісні зміни у складі росіян, українців, білорусів, грузинів, козахів, та інших національностей, що мешкали на території

СРСР. Відповідно до них загальна кількість представників різних національностей союзних і автономних республік СРСР в 1937 р. у порівнянні з 1926 р. збільшилася, а кількість українців за цей час зменшилася з 31194976 до 26421212 осіб, тобто на 4773764 особи. Матеріали всесоюзного перепису 1937 р. мають певну інформацію стосовно національного складу населення України. Так, згідно з переписом українці становили 22212525 осіб (78,2%) від загалу, росіяни – 3221898 (11,3%), євреї – 1470484 (5,2%), поляки – 417613 (1,5%), німці – 401880 (1,4%), молдавани 221831 (0,8%), білоруси – 106325 (0,4%), греки – 102257 (0,4%), інші – 126559 (0,4%), болгари – 74862 (0,3%), татари – 24242 (0,09%), чехи – 11516 (0,04%), вірмени – 4242 (0,01%), албанці – 1120 (0,0,04%), цигани – 304 (0,001%). Загалом населення України складало 28397658 осіб [41, с.110,106].

В.М.Нікольський пов'язує зменшення чисельності представників певних національностей Радянського Союзу, насамперед українців, з наслідками голодомору 1932-1933 рр. та репресій. В архівних документах стосовно голоду 1932-1933 рр. в Україні на жаль відсутні повні дані; особливо це стосується Донбасу, де архівні матеріали взагалі були знищені в роки Другої світової війни. Щодо репресій, то кількісні показники репресованого населення, як в Україні загалом, так і в Донбасі були більш менш точно встановлені цим дослідником.

Таблиця 2

**Порівняння заарештованих у 1928, 1931, 1933, 1934, 1936, 1937 рр. в Україні
за національними групами [42, с.330,333,335,339,340]**

Національність	1928	1931	1933	1934	1936	1937	Разом
українці	9260	36103	37017	34584	10364	84915	212243
росіяни	2244	7295	5001	8829	2412	12291	38072
євреї	4770	2284	6786	4457	2330	4097	24724
поляки	436	1256	2466	1220	770	30148	36296
німці	186	758	1021	1725	3099	16228	23017
молдовани	157	262	767	412	-	-	1598
білоруси	-	377	276	593	336	1292	2874
чехи	-	108	144	87	-	-	339
інші	491	763	913	866	431	4250	7714
греки	-	-	-	-	-	3689	3689
румун	-	-	-	-	-	1104	1104
латиши	-	-	-	-	-	1003	1003
татари	-	-	-	-	-	173	173
литовці	-	-	-	-	-	137	137
вірмени	-	-	-	-	-	82	82
естонці	-	-	-	-	-	72	72
японці	-	-	-	-	-	35	35
корейці	-	-	-	-	-	26	26
іранці	-	-	-	-	-	19	19
узбеки	-	-	-	-	-	17	17
китайці	-	-	-	-	-	17	17
грузини	-	-	-	-	-	13	13
фіни	-	-	-	-	-	9	9
башкири	-	-	-	-	-	4	4
туркмени	-	-	-	-	-	3	3
киргизи	-	-	-	-	-	2	2
казахи	-	-	-	-	-	2	2
азербайджанці	-	-	-	-	-	2	2
карели	-	-	-	-	-	1	1
буряти	-	-	-	-	-	1	1
Загалом	17544	49206	54391	52773	19742	159632	353288

За підрахунками В.М.Нікольського, проведеними на підставі щорічних звітів обласних управлінь НКВД, загальна кількість заарештованих підрозділами державної безпеки в 1937 р. становила в Україні 159632 особи (0,5%) [43, арк.155-183] від загальної чисельності населення України. Як видно з таблиці 2 загалом по Україні з 1928 по 1937 рр. було репресовано 353288 осіб. Серед них перше місце посідають українці (60%) від загальної кількості репресованих, друге – росіяни 10,8%, третє – поляки 10,3%, четверте – євреї 7%, п'яте – німці – 6,5%, шосте – греки 1%. Частка репресованих серед всіх інших національних меншин становить менше 1%.

Загалом у Донецькій області в 1937 р. було репресовано 27042 осіб [42, с.338]. Національний склад репресованих розподіляється наступним чином.

Таблиця 3 [43, арк.155-171]

Національний склад репресованих у Донецькій області в 1937 р.

Українці	Росіяни	Поляки	Німці	Євреї	Інші	Загалом
7529	4879	3689	5732	208	5005	27042

Як показують дані таблиці 3, українці серед етнічних груп, репресованих у 1937 р. у Донбасі посідали перше місце (29,3%). Друге місце займали росіяни (18%). На третьому місці по чисельності репресованих знаходилися німці, частка яких серед населення Донбасу становила за переписом 1926 р. 2,2%, а відсоток репресованих серед них був дуже високим – 21,2%. Те ж саме стосується і поляків відсоток яких за переписом 1926 р. становив 0,4%, а частка репресованих серед них – 13,6%. Частка репресованих євреїв найменша – 0,7%.

Розглядаючи питання репресій проти національних меншин, як в Україні загалом, так і в Донбасі, можна зробити висновок, що політичні репресії проти поляків, німців, греків, були значно жорстокішими, ніж по інших національних групах. Навіть серед невеликих за чисельністю національних груп (білоруси, вірмени, «інші») частки репресованих із політичних мотивів значно перевищували відповідні показники їх чисельності. Це свідчить про певну національну забарвленість політичних репресій 1937 р. [42, с.343]. За 1938 р. В.М. Нікольський, на жаль, не вказує чітко цифри репресованих по Україні та не дає їх розподілу за національними групами. За підрахунками О. Сучкової, в Донецькій області в 1920-1939-ті роки було репресовано 533 єврея [19, с.71]. А за підрахунками Н.Г. Малярчук, у Донецькому регіоні за цей період було репресовано 35700 осіб, з яких 5174 (14%) становили росіяни [20, с.165].

Важко встановити точну цифру втрат населення Донецького регіону від голоду та репресій через постійний його приплив у Донбас. Так, перепис 1937 р. показує значне збільшення населення в регіоні. Якщо кількість населення Донбасу в 1926 р. дорівнювала 2963690 особам, то в 1937 р. нараховувалося вже 4578669 осіб, тобто населення зросло на 1614979 осіб [41, с.53,59]. Порівнявши переписи 1937 і 1939 р. (тоді населення Донбасу складало 4941395 осіб), то можна побачити, що населення регіону збільшилося несуттєво – на 362726 осіб. Динаміку змін у складі міського та сільського населення Донбасу демонструє таблиця 4, яка складена за матеріалами переписів 1926 і 1937 рр. [41, с.53,54,55,59].

Таблиця 4

Зміни у складі населення Донбасу з 1926 по 1937 рр.

1926	Міське			Сільське			Всього		
	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
	488873	442431	931304	996090	1036296	2032386	1484963	1478727	2963690
1937	Міське			Сільське			Всього		
	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
	1548580	1637244	3185824	655707	737138	1392845	2204287	2374382	4578669

Зростання населення, яке можна побачити, порівнявши переписи 1926 і 1937 рр. зумовлювалося тим, що Донбас був найпотужнішим промисловим центром СРСР. В період індустріалізації до його міст постійно прибували робітники з інших регіонів Радянського Союзу. За період з 1926 по 1937 рр. чисельність міського населення Донбасу збільшилася втричі (на 2254520 осіб). Більш ніж в три рази (на 1059707) зросла чисельність чоловіків серед міського населення Донбасу, на 1194813 осіб зросла чисельність жінок. А кількість сільського населення скоротилася практично на третину – на 639541 особу. Зменшення чисельності чоловіків та жінок у сільській місцевості було приблизно однаковим – на третину. Так, чоловіків стало менше на 340383 особи, а жінок – на 299158.

Національні меншини Донбасу в першій половині 20-х років мали різний рівень урбанізації. Про стан і тенденції цього процесу свідчить таблиця 5.

Таблиця 5

Динаміка сільського та міського населення Донбасу за національностями в 1920-1923 рр. [37, с.20,30-32; 38, с.3,40,70]

Національність	1920				1923			
	міське		сільське		міське		сільське	
	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%
українці	140127	25	867463	53	219457	35	1566963	73
росіяни	324016	58	569622	35	326430	53	364193	17
євреї	50891	9	5817	0,4	38297	6	4592	0,2
німці	0	0	0	0	3828	0,6	60278	3
поляки	11025	2	3045	0,2	5828	0,9	572	0,02
греки	-	-	-	-	6138	1	106402	5
болгари	-	-	-	-	482	0,1	618	0,03
татари	-	-	-	-	5152	0,8	211	0,01
інші	34431	6	184092	11,4	14067	2,3	42973	2
разом	560490	100	1630039	100	619679	100	2146772	100

Як показують дані таблиці 5, вже в першій половині 1920-х років стає помітною тенденція зростання темпів урбанізації серед українців, німців, греків, росіян. Радянське керівництво намагалося переорієнтувати сільське населення на роботу в промисловості, яка швидко розвивалася і потребувала робочих рук. Але урбанізація мала забезпечити ще одну мету влади – ліквідувати дрібнобуржуазний менталітет багатьох національних меншин, який вважався незадовільним для радянського будівництва. Була розпочата кампанія по організації з представників національних меншин робочих груп та їх відвезення на промислові підприємства у міста. В результаті такої політики кількість міського населення серед українців збільшилося на 79330 осіб, а їх частка серед міських жителів зросла з 25% до 35%. Зростання кількості росіян у містах було незначною – на 40177 осіб, а їх відсоток серед міського населення скоротився з 58% до 53%. Серед євреїв та поляків кількість міського населення навпаки скоротилася. Євреїв-міщан стало менше на 12594 особи (з 9% до 6%), а поляків стало менше в два 2 рази на 5197 осіб.

Таблиця 6

**Динаміка сільського та міського населення Донбасу за національностями
в 1920-1939 рр. [39, с.16-18,33-34,340-349; 40, с.68-70]**

Національність	1926				1939			
	міське		сільське		міське		сільське	
	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%
українці	393041	41	1484961	75	2033931	56	972382	74
росіяни	468956	48	295768	15	1349688	37	217410	16
євреї	48818	5	5621	0,3	83209	2	2296	0,2
німці	8427	0,9	56583	2,9	22472	0,6	42198	3,2
поляки	8573	0,9	1574	0,1	10693	0,3	4767	0,4
греки	7036	0,7	91537	4,7	39071	1,2	56161	4,3
болгари	0	0	0	0	0	0	0	0
татари	0	0	0	0	22429	0,6	1589	0,1
інші	30289	3,1	29686	1,5	69331	2	13768	1
разом	965140	100	1965730	100	3630824	100	13110571	100

Як видно з таблиці 6 з 1926 по 1939 р. відбулося різке зростання міського населення, що пов'язано з розвитком промисловості та індустріалізацією, проведеною в роки перших п'ятирічок. У містах кількість українців збільшилася в п'ять разів – на 1640890 осіб, росіян в три рази – на 880732 осіб, німців – на 14045 осіб, греків – на 32035, євреїв – на 34391 осіб. За цей період значно зріс рівень урбанізації серед українців, росіян, німців, греків. Якщо в 1926 р. 21% українців мешкав у містах, а 79% – у селах, то в 1939 р. частка міського населення серед них зросла до 68%, а частка сільського – скоротилася до 32%. Серед росіян відповідно частка міського населення зросла з 61% до 86%, а сільського скоротилася – з 39 до 14%. Урбанізація вплинула і на традиційно селянську меншину – німців і греків. Так, частка міського населення серед греків становила в 1926 р. – 7%, а в 1939 – 41%, а частка сільського населення скоротилася відповідно з 93% до 59%. А серед німців частка міського населення зросла з 13% у 1926 р. до 35% у 1939 р., а сільського скоротилася відповідно з 87% до 65%. Найбільш урбанізованими серед національних меншин залишалися євреї (частка міських жителів серед них зросла з 90% у 1926 р. до 97% у 1939 р.) та поляки (серед них міське населення скоротилося з 85% у 1926 р. до 69% у 1939 р.). Сільське населення Донбасу за цей період катастрофічно скорочувалося. Так, кількість українського населення в селах Донбасу в 1939 р. зменшилася в порівнянні з 1926 р. на 512579 осіб, росіян – на 78358, німців – на 14385, греків – на 35376, євреїв – на 3325 осіб.

Таким чином, на динаміку змін населення Донбасу і його національний склад в 20-30-ті рр. ХХ ст. значний вплив мала державна політика модернізації промисловості, яка розпочалася з кінця 1920-х років. Це призвело до катастрофічного зменшення сільського населення і різкого зростання відсотка міського населення серед українців, греків, німців, які традиційно вважалися селянськими народами. Насамперед російське населення складало основу робітничих кадрів у важкій промисловості в роки перших п'ятирічок. Значне збільшення чисельності росіян (в два рази) у Донбасі було результатом міграційної та переселенської політики радянської влади. Якщо голодомор 1932-1933 рр. і репресії 30-х років призвели до значного скорочення населення як в Радянському Союзі загалом, так і в інших регіонах України зокрема, то для Донбасу ці негативні фактори суттєвих наслідків не мали і не призвели до різкого скорочення населення. Населення регіону навпаки мало з 1926 по 1937 рр. приріст більш ніж на півтора мільйони, а з 1937 до 1939 рр. – відмічається його зростання більш ніж на 300 тис. осіб.

Джерела та література

1. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3.
2. Панібудьласка В.Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність. – К., 1989.
3. Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин в Україні. – К., 1990.
4. Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993.
5. Кульчицький С.В. Зміст радянської українізації 20-х рр. // Сучасність. – 1998. – №9.

6. Бачинський Д.В. Громадсько-політична дискусія щодо змісту політики українізації (1920-ті рр) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.6. – К., 2002.
7. Даниленко В.М., Бондарчук П.М. Проблеми “українізації” робітників південних промислових регіонів УРСР (1920-і рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип.8; Бондарчук П.М. Профспілки УСРР як об’єкт політики українізації (1920-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000.
8. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 20-30-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип.9.
9. Мазур В.М. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920-х роках // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. 36. наук. пр. – К., 1999.
10. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. – 1999. – №4.
11. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип.12.
12. Калакура О., Гуцало Р. Російська автономія в Україні: перший історичний досвід // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Росія. – 2002. – №3.
13. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ століття). – К., 1995; Якубова Л.Д. Етнічні меншості УРСР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002.
14. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К., 1994.
15. Калакура О.Я. Українська колонія в 1917-1939 рр.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. – К., 1995.
16. Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30 рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. – К., 1996.
17. Наседкіна Л.Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України. 20-ті – початок 30-х років: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. – К., 1993.
18. Обидьнова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000.
19. Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2005.
20. Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.): Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006.
21. Положення про відділ національних меншостей НКВС. Постанова ВУЦВК од 25 жовтня 1922 р. // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 17 листопада.
22. Важнейшие резолюции Пленума Губкома КП(б)У 2-7/VII // Спутник партийного работника Донбасса. – 1923. – №8.
23. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1925. – №29-30.
24. Национальный состав Советской Украины. – Х., 1925.
25. Задніпровській О.І., Задніпровська Л.Д. Зміни адміністративно-територіального устрою Донеччини у ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – №1.
26. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.1246.
27. Малярчук Н.Г. Створення російських національних адміністративно-територіальних одиниць у Донбасі в 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Нові сторінки історії Донбасу. – 2007. – Книга 12/13.
28. ДАДО. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.1000.
29. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф.Р-1186. – Оп.1. – Спр.1026.
30. Медінцев А.Г. Удосконалення адміністративно-територіального устрою і структури місцевих рад Донбасу в 1926-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1976. – №3.
31. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.2545.
32. ЗУ України. – 1930. – №23.
33. ДАДО. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.150.
34. ДАДО. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1026.
35. ДАДО. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1021.
36. Україна в 20-30 рр. мовою документів та очевидців / В.І.Кравченко, Ю.М.Красноносів, П.П.Панченко, А.І.Перепелиця. – Донецьк, 2002.
37. Население Украины по данным переписи 1920 г. (сводные данные по губерниям и уездам). Статистика Украины. – №28. Серия 1. Демография. – Т.1. – Вып.2. – Харьков, 1922.
38. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь, февраль 1923). – Харьков, 1923. – Т.4.
39. Всесоюзный перепись людности 1926 р. – Т.ХІІІ. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпропетровський промисловий підрайон, гірничий підрайон. Національність. Рідна мова, вік, письменність. – Москва, 1929.
40. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Краткие итоги. – М., 1992.
41. Підраховано за матеріалами: Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / Под. ред. Ю.А.Полякова. – М., 2007.
42. Таблица складена за: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.
43. Державний архів Служби безпеки України. – Спр.31.

Смирнова И. Е. Влияние государственной политики на динамику изменений национального состава населения Донбасса в 20-30-х годах ХХ в.

В статье рассматривается влияние государственной политики в Украине на динамику изменений численности населения Донбасса и его национального состава. На основе переписей населения было установлено увеличение численности населения региона и уровень урбанизации представителей разных национальных общностей. Автор пришел к выводу, что одним из важнейших факторов роста численности населения и увеличения процента россиян в его составе была политика индустриализации, которая проводилась в СССР в 1930-х годах. Голод и репрессии 1930-х годов не оказали значительное влияние на изменение численности населения региона, которое не сократилось в отличии от других областей Украины, а наоборот увеличилось.

Ключевые слова: государственная политика, нация, индустриализация, репрессии.

Smirnova I. Ye. Influence of state policy on dynamics of changes of national structure of Donbass population in 1920-30s

The article considers the influence of the Ukrainian state policy both on dynamics of changes of Donbass population size and its national structure. On the basis of population census data, the increasing of population in the region and the urbanization of various national communities representatives have been evaluated. The author has come to conclusion that one of the major factors of growth of the population and increasing ratio of the Russians in its structure was the result of the policy of industrialization led in the USSR in 1930s. The famine and reprisals of 1930s had no essential influence on changes of population in the region which was not reduced like in the other regions of Ukraine but increased on the contrary.

Key words: governmental policy, nation, industrialization, repression.

УДК 94:82(092)(477.6/7)“1920”

Л. В. Турчина

**ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 1920-Х РОКІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ В. ГАДЗІНСЬКОГО**

Стаття присвячена аналізу подій в літературно-організаційному процесі Півдня України у 1920-х рр. Вивчено основні періоди життя та діяльності маловідомого українського літературного діяча Володимира Гадзінського. Визначається реакція провінційних літераторів на події, що відбувалися в тодішній столиці УСРР – Харкові. Особлива увага приділена аналізу архівного документа – листу В. Гадзінського до керівника українських комуністів Л. Кагановича.

Ключові слова: літературна дискусія, В. Гадзінський, М. Хвильовий, націоналістичний ухил.

В умовах сучасної гостроти питання щодо швидких темпів здійснення політики дерусифікації української держави і, більше того, населення цієї держави, допитливий розум шукає, й швидше за все знаходить аналогії з історичним минулим, а саме з національно-політичною ситуацією, що склалася в УСРР на середину 20-х рр. [1, с.2].

Запровадження тодішньою правлячою комуністичною партією політики коренізації потягло за собою цілу низку пов'язаних з нею проблем, які тільки опосередковано стосувалися політичного життя. Зокрема, йдеться про проблеми організації літературного процесу. У переважній більшості держав подібного плану проблеми розв'язуються інтелектуально-мистецьким середовищем без виходу процесу обговорення на широке тло громадськості. Однак таке було неможливим у новій країні рад, де кожна кухарка, як відомо мислила себе ледве не міністром культури й часто долучалася до розв'язання питань, з яких не мала жодного уявлення.

Через неналежне функціонування засобів масової комунікації літературне життя тих часів здебільшого відображало політичну ситуацію. Сталося так, що міжгрупові, міжорганізаційні з'ясування стосунків вилилися на шпальти республіканських і місцевих газет та журналів, долучаючи до процесу обговорення найширші маси населення, фактично усіх, хто умів на той час читати. Ситуація торкнулася небезпечно-ідеологічної проблематики, а саме "боротьби двох культур" (за тодішньою термінологією: російської – міської, української – селянської), визначення певних літературних організацій більш "пролетарськими" серед інших, офіційної підтримки правлячою партією української культури й спробою взяти під жорсткий контроль літературне середовище через новостворені літературні об'єднання. Увесь цей мистецько-політичний дискурс ще на той час отримав доволі емний термін – "літературна дискусія", який використовується у наукових колах і донині.

Якщо не брати до уваги спроби тодішніх учасників літературного процесу визначитися з ситуацією, що склалася, то, можемо говорити, що справжній науковий аналіз подій тих часів було розпочато дослідниками української діаспори у повоєнний період [2]. Їх естафету перейняли й вітчизняні дослідники у час послаблення цензурних перепон [3]. За роки існування незалежної України з проблематики 20-х років, було захищено значну кількість дисертацій та видано масиви літератури, оскільки ця тема представлялася актуальною.

Однак саме через те, що явище літературної дискусії було надзвичайно багатограним, говорити про вичерпні відповіді на усі питання, поставлені в ході її проведення, не доводиться. Мало дослідженою лишається проблема реакції на події, що відбувалися переважною мірою у тодішній столиці УСРР – Харкові, на периферії. Саме тому метою даної статті є висвітлення реакції провінційних літераторів на процес створення єдиної літературної організації українських пролетарських письменників, зокрема В.Гадзінського, який на середину 20-х років перебрався до Одеси.

На жаль, постать цього літературного діяча не викликала до теперішнього часу особливого інтересу у літературних колах, тим більше ніхто з дослідників не звертав уваги на його громадянську позицію відносно літературного процесу. Така ситуація обумовлена, по-перше, пересічністю літературного таланту, по-друге, відносно коротким періодом життя і природною смертю митця, і врешті, по-третє, практичною відсутністю джерельної бази, яка б дала можливість порушувати цю проблему. Наше зацікавлення його реакцією